

2-х т. – Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1992. – Т.1. – 411 с.; **18.** История Древнего Востока: Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации / Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. Ч. 1. Месопотамия. – М.: Наука, 1983. – 534 с.; **19.** История Востока / Под ред. В.Я. Яковсона и др.: В 6-ти т. – М.: Восточная литература, 1997. – Т.1. Восток в древности. – 688 с.; **20.** Клима И. Общество и культура древнего Двуречья. – М.: Прогресс, 1967. – 324 с.; **21.** Ключков И.С. Духовная культура Вавилонии: Человек, судьба, время. – М.: Наука, 1983. – 207 с.; **22.** Крамер С. Н. История начинается в Шумере. – М.: Наука, 1965. – 256 с.; **23.** Крамер С. Н. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. – М.: Центр полиграф, 2002. – 383 с.; **24.** Кемпбел Дж. Герой із тисячею облич. – К.: Альтернативи, 1999. – 391 с.; **25.** Косидовский З. Когда солнце было богом. – М.: Детская литература, 1970. – 351 с.; **26.** Керам К. Боги, гробницы, учёные. – М.: Республика, 1994. – 504 с.; **27.** Кленгель-Брандт Э. Путешествие в древний Вавилон. – М.: Наука, 1979. – 352 с.; **28.** Ллойд С. Археология Месопотамии. – М.: Наука, 1984. – 410 с.; **29.** Наглядно о религиях / Сост. Р. Грей, Д. Хэнлон. – Минск: Попурри, 1998. – 224 с.; **30.** Оппенгейм А. Л. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. – М.: Наука, 1990. – 319 с.; **31.** Поликарпов В.С. История религий. – М.: Экспертное бюро; Гардарика, 1997. – 312 с.; **32.** Редер Д. Мифы и легенды древнего Двуречья. – М.: Наука, 1965. – 120 с.; **33.** Религии мира / Под ред. Р.П. Бивера, Я. Бергмана, Т. Лэйна, В. Метца, Э. Уоллза. – М.: Белфакс, 1994. – 464 с.; **34.** Садаев Д.Ч. История древней Ассирии. – М.: Наука, 1979. – 247 с.; **35.** Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – 586 с.; **36.** Флиттнер Н.Д. Культура и искусство Двуречья и соседних стран. – Л.: Искусство. Ленингр. отд-ние, 1958. – 298 с.; **37.** Элиаде М. История веры и религиозных идей: В 3-х т. – М.: Критерион, 2001. – Т.1. От каменного века до элевсинских мистерий. – 461 с.; **38.** Якобсен Т. Сокровища тьмы. История месопотамской религии. – М.: Восточная литература, 1995. – 293 с.

УДК 94(37).05.07.

Михайло САЙКО

«КОРПУС ЛАТИНСЬКИХ НАПИСІВ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН І БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ В АНТИЧНОМУ РИМІ

У статті розглянута збірка документів «Корпус латинських написів», яка є одним із найважливіших джерел з вивчення кредитних відносин і банківської справи в античному Римі. У документах зустрічаються згадки про банкірів: аргентаріїв та нуммуларіїв, серед яких зазначені державні службовці і приватні особи, вільновідпущеники і вільні. З документів, зібраних у «Корпусі...», можна дізнатися про місця перебування банкірів як у місті Римі, так і у провінціях. У IX і XI томах поміщений текст іпотечних договорів імператорського аліментарного фонду.

Ключові слова: *Давній Рим, латинські написи, аргентарії, нуммуларії, коактори.*

Михаил САЙКО

«КОРПУС ЛАТИНСКИХ НАДПИСЕЙ» КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ КРЕДИТНЫХ ОТНОШЕНИЙ И БАНКОВСКОГО ДЕЛА В АНТИЧНОМ РИМЕ

В статье рассмотрен сборник документов «Корпус латинских надписей», который есть одним из важнейших источников по изучению кредитных отношений и банковского дела в античном Риме. В документах встречаются упоминания о банкирах: аргентариях и нуммулариях, среди которых упомянуты государственные служащие и частные лица, вольноотпущенники и свободные. Из документов, собранных в «Корпусе...», можно узнать о местопребывании банкиров как в городе Риме, так и в провинциях. В IX и XI томах помещен текст ипотечных договоров императорского алиментарного фонда.

***Ключевые слова:** Древний Рим, латинские надписи, аргентарии, нуммуларии, коакторы.*

Michael SAYKO

«CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM» AS THE SOURCE OF CREDIT RELATIONS ANALYSIS AND BANKING IN THE ANCIENT ROME

The article focuses on the analyzing «Corpus Inscriptionum Latinarum» that is one of the most important sources of credit relations and banking studying in the ancient Rome. This collection of the Latin texts was published on the initiative of famous German scientists of the Berlin Academy of Science such as Theodor Mommsen, Eugen Bormann, Hermann Dessau and Wilhelm Henzen. The publishing began in 1853 and lasts up to this time.

The recollections of the bankers (argentarii and nummularii) contained in «Corpus of Latin inscriptions» («Corpus Inscriptionum Latinarum») are analyzed in the present paper. There are names of the government employees, individuals, slaves, freedmen and first-class citizens among above mentioned bankers. The mentions of argentarius-coactores are determined and their operations are analyzed.

The bankers' locations in Rome are observed: at the basilica Julia, near temple of Castor («aedes Castoris») at the ancient forum, at the other forums and the markets. There are forum Esquilinum, Bull Market («forum Boarium»), Large meat market («Macellum Magnum»), circus Flaminius and other places among these locations.

The inscriptions about the bankers' from Aquila, Ostia, Veji and provincial towns, especially from Pannoniae superioris and some Spanish cities are investigated.

There are interesting inscriptions about credit relations in Rome in the «Corpus Inscriptionum Latinarum» among mentions about bankers. They are burial mounds and memorials to the famous benefactors who left their fund to towns

in order to get interests (among them are Sicca Veneria in Africa Proconsularis, Ebusus, Cartima in Spain).

Many inscriptions concern credit activity of special monetary funds to help orphans and freeborn children of the poor parents. Mortgage agreements between imperial alimentary fund and land owners who got loans at interest are investigated. These agreements were engraved on the two bronze boards «Tabula Veleia» and «Tabula Baebianorum». Some mortgages were translated and their content was analyzed.

And, at last, the inscriptions about the officials of the imperial alimentary fund: prosecutors of different regions of Italy, quaestor and curator of the fund are investigated. It was determined that senior officials of the alimentary fund belonged to the order of riders and worn by titles of «perfect men» («perfectissimo viro») and «noble men» («vir egregious»), but other officials belonged to the plebs or were freedmen.

Keywords: *Ancient Rome, Latin inscriptions, argentarii, nummularii, coactores.*

Дослідження кредитних відносин і банківської справи в античному Римі необхідне як для розуміння сутності кредиту, так і для вивчення особливостей соціально-економічного устрою Давнього Риму. Для того, щоб всебічно дослідити це важливе суспільне явище, слід проаналізувати усі види джерел: історичні, літературні, монументальні та правові. Серед найважливіших джерел відзначимо римські латинські написи.

Латинськими написами цікавились ще в епоху Середньовіччя, але по-справжньому наукове вивчення цих написів почалося лише у ХІХ – на початку ХХ ст. Ті латинські написів, які збереглися, були скопійовані, атрибутовані, науково опрацьовані, а їх зміст поміщений у спеціальні збірники. Найоб'ємнішим збірником написів Стародавнього Риму по праву вважається «Корпус латинських написів» («Corpus Inscriptionum Latinarum»). Це зібрання латинських текстів, публікувати які стали з ініціативи видатних німецьких вчених з Берлінської академії наук (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften) Теодора Момзена, Євгенія Бормана (Eugen Bormann), Германа Десау (Hermann Dessau) і Вільгельма Генцена (Wilhelm Henzen) з 1853 року [5]. Всього у збірнику 16 томів. У нашій статті проаналізовані томи: I – давні латинські написи до смерті Цезаря, опубліковані у 1863 році [8]; II – написи Іспанії, опубліковані у 1869 році з доповненнями у 1892 р. [9]; III – написи Єгипту, Азії, Ілірика і грецьких провінцій Римської імперії, у двох частинах, перша з яких опублікована у 1873 р., друга – у 1877 р. [10]; IV – настінні написи Помпей, Геркуланума і Стабій, опубліковані у 1871 р., з доповненнями у 1898 і 1909 рр. [11]; V –

написи Цизальпійської Галлії (частина I – 1872 р., частина II – 1877 р. [12]; VI – латинські написи міста Рима (частина I – 1876 р., частина II – 1882 р., частина III – 1886 р., частина IV – 1894 р., з доповненнями 1902 і 1933 рр. [13]; VII – написи Британії, опубліковані у 1873 р. [14]; VIII – латинські написи Африки у 2-х частинах, опубліковані у 1881 р., з доповненнями у 1894, 1904 і 1916 рр. [15]; IX – написи Італії (Калабрія, Апулія, Самній, Сабіни, Піцени), 1883 рік [16]; X – написи Італії (Брутій, Луканія, Кампанія, Сицилія, Сардинія) у двох частинах, опубліковані у 1883 році [17]; XI – написи Італії (Емілія, Етрурія, Умбрія), перша частина була опублікована у 1888 р., друга – 1901 р. і доповнення – у 1926 р. [18]. Публікація документів в рамках цього проекту продовжується й понині [25].

Посилання на документи, поміщені в «Корпусі...», можна знайти в роботах дослідників кредитних відносин і банківської справи в античному Римі. Серед найважливіших публікацій відзначимо змістовні монографії Вільгельма Краута [23] і Жана Андре [4], а також книгу Густава Білетера, присвячену історії стягнення позичкового відсотка в Римі [6]. Відзначимо також глави «Торгівля і грошові операції» в роботі Гуго Блумнера [7, с. 618-656] і «Грошовий обіг, позичковий відсоток і грошові операції» в книзі Йоахіма Марквардта [24, с. 53-68]. Спеціально історії складання «Корпусу...» присвячені роботи Манфреда Шмідта [25, 26]. Деякі важливі документи, поміщені в «Корпусі...», проаналізовані в роботах П. Гернсі [21] і В. Генцена [22]. Нарешті, тексти римських написів з «Корпусу латинських написів» використовувалися і в деяких наших роботах [1; 2; 3].

Аналіз джерел і літератури диктує основне завдання нашої статті: проаналізувати зміст латинських написів, які мають відношення до кредиту і банківської справи і поміщені в «Корпусі латинських написів».

У першу чергу розглянемо надмогильні написи і написи на стелах. Вони дають інформацію, в основному, про римських банкірів – про місце їх роботи, а також спеціалізацію. Зауважимо, що кредитно-банківськими операціями в античному Римі займалося декілька категорій підприємців. Найчисленніша група була представлена власниками обмінних контор (мінйялами), яких називали на грецький манер «трапезитами» [7, с. 649], або латиною – аргентаріями [23, с. 1; 13, с. 65], «менсаріями» [23, с. 65], чи «нуммуларіями» [23, с. 66]. В написах зустрічаються, зазвичай, терміни «*argentarius*» (CIL. VI, 9158-9184), і «*nummularius*» (CIL. VI, 9707-9714) [2, с. 52]. Пояснимо, що аргентаріями («*argentarii*» – від лат. «*argentum*» –

«срібло») називали приватних осіб, які займалися розміном монети. Нуммуларії («nummularii» – від лат. «nummus» – «монета») – це власне міняйли (чи банкіри), що перебували на державній службі. Вони займалися перевіркою (на відповідність стандарту) нових монет (probatio nummorum), приймали старі і іноземні монети. З часом і аргентарії, і нуммуларії навчилися проводити основні банківські операції і перетворилися у справжніх банкірів. Поступово різниця між аргентаріями і нуммуларіями стиралася і між ними вже не бачили ніякої різниці [1, с. 56]. Тому в надмогильних написах, в яких згадувалися аргентарії, зустрічаються імена як приватних осіб, так і державних службовців. Зауважимо, що серед аргентаріїв – державних службовців зустрічалися як повноправні громадяни, як імператорський аргентарій («aug. argentarii») Юлій Селевк (CIL. VI, 8727), так і вільновідпущеники. Ім'я одного з них знаходимо на мармуровій табличці: «Марк Ульпій Марціал, імператорський відпущеник, імператорський аргентарій, коактор («M. Ulpio aug. Lib. Martiali coactori argentario caesaris») (CIL. XI, 3820).

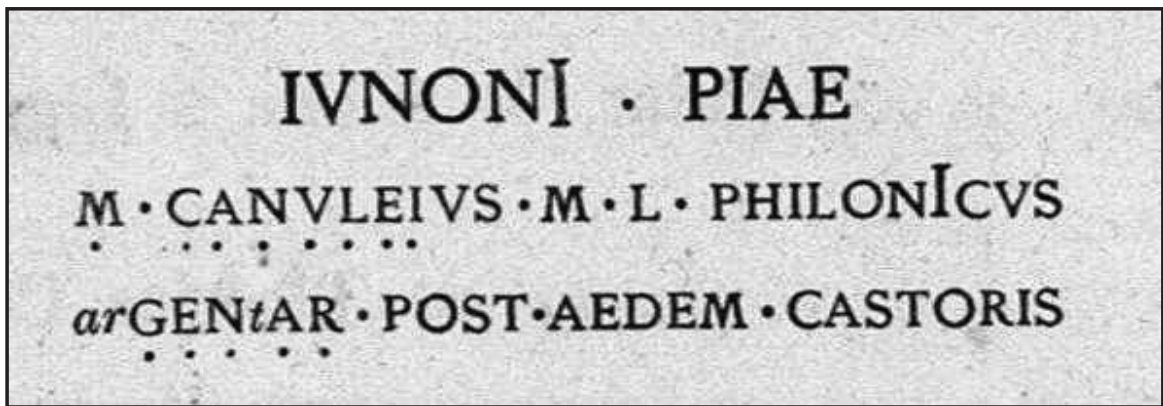
В останньому написі звертає увагу визначення «коактор» («збирач»), яким названий згаданий в ньому аргентарій Марк Ульпій Марціал (CIL. XI, 3820). Так називали в Римі людей, які проводили аукціони, аукціоністів, причому, зазвичай, їх обов'язки виконували банкіри. Аукціони проводилися при продажу застави неспроможного боржника, при розподілі майна померлого між нащадками, іноді аукціони проводилися для гуртового продажу товарів. Залучення банкірів до аукціонної справи було викликано тим, що правила римських аукціонів передбачали, що покупець на аукціоні міг оплатити покупку як готівкою, так і в кредит. Продавець же повинен був отримати гроші зразу ж після продажу речі. Зрозуміло, що необхідний для проведення такого аукціону оборотний капітал міг мати у своєму розпорядженні лише банкір. Наведемо декілька імен коакторів, які зустрічаються серед написів, поміщених в «Корпусі...»: Тит Клавдій Пріск (T. Claudio Prisco... coactori) (CIL. VI, 9187), Публій Фабій Філократ (P. Fabius P. L. Philocrat coactor) (CIL. VI, 9188), Тит Стаберій Секунд (T. Staberio Secundo coactori) (CIL. VI, 1923), Тит Клавдій Секунд (T. Claudio Secundo coactor) (CIL. VI, 1936) тощо. Судячи з імен, двоє останніх були або рабами, або ж імператорськими вільновідпущениками. Найменування «коактор» зустрічається також і у написах, що наводяться нижче.

В республіканську епоху міняйли зосереджувалися на Старому форумі Рима, який у найдавніші часи був ринком, але з плином часу

перетворився в центр політичного і ділового життя Міста. Серед важливих об'єктів, пов'язаних з діяльністю банкірів, назвемо так звані базиліки – приміщення, спеціально призначені для проведення судових засідань з цивільних справ. Базиліка представляла собою прямокутник, розділений на три частини двома паралельними рядами колон. Задня стінка базиліки де, власне, і засідав суд, була напівкруглої форми. А в нішах біля стін базиліки розташовувалися мініяйли [2, с. 54]. На форумі в різний час було побудовано декілька базилік, серед яких відзначимо найбільші: базиліку Емілія («basilica Aemilia»), побудовану в північній частині форуму, і базиліку Юлія («basilica Julia») – в південній його частині, майже строго одна навпроти іншої. В «Корпусі...» поміщено декілька надмогильних написів, у тексті яких містяться згадки про нуммуларіїв, які працювали в базиліці Юлія: «T. Flavius Genethlius nummul. de basilica Iulia...» (CIL. VI, 9709); «L. Marci Fortunati nummulari de basilica Iulia...» (CIL. VI, 9711).

Важливу роль в діловому житті Рима відігравала грошова біржа, яка також розташовувалася на старому форумі в районі храму Кастора і арки «Середнього Януса» [2, с. 55]. Збереглося декілька написів про аргентаріїв, що працювали на цій біржі. Так, в одному із надмогильних написів мова йде про такого собі Гая Лепіда, вільновідпущеника Анікета («C. Lepidius C. L Anicetus... a iano medio) (CIL. VI, 5845), в іншій – про Гая Суфенаса, сина Гая Нігера (C. Sufenas C. f. Niger... ab iano medio) (CIL. VI, 10027). У деяких написах мова йде про аргентаріїв, які розташовувалися за храмом Кастора. Один з них присвячений вільновідпущенику Марку Канулею («M. Canuleus M. L. Philonicus argentar. post aed. Castoris») (CIL. VI, 363), інший – Луцію Кандиду («L. Candidus Evelpistus argentarius pos. aed. Cast.») (CIL. VI, 9177). В цьому храмі зберігалися гроші імператорського фіску, про що свідчать написи, в яких згадані чиновники фінансового відомства. Так, в одному з написів згаданий Гай Юлій Бас – імператорський актор («actor» – управляючий) в храмі Кастора («C. Iulio Basso Aemiliano actori Caesaris ad Castorem...») (CIL. VI, 8688), в іншому – вільновідпущеник Тит Флавій Марціал, імператорський прокуратор в храмі Кастора («T. Fl. Aug. lib. Martial. Proc. Aug. ad Castor») (CIL. VI, 8689).

З надмогильних написів відомо, що аргентарії і нуммуларії працювали не лише на старому форумі, але й на інших форумах і ринках Міста. Так, в «Корпусі...» наведений текст напису на стелі, яку встановили аргентарії і купці, які працювали на так званому «бичачому ринку» («argentari et negotiantes boari») на честь імператора Септимія

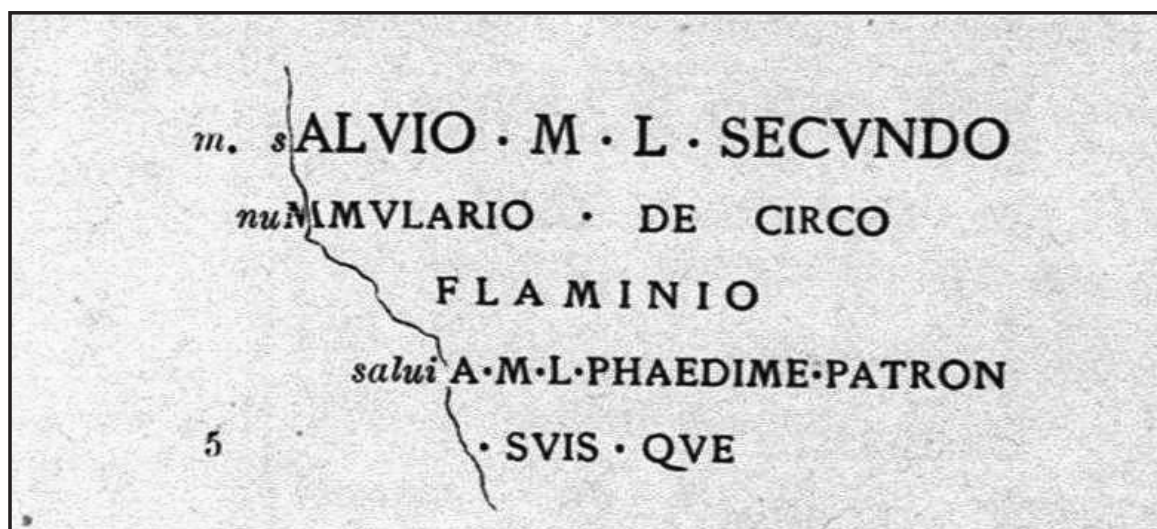
Мал. 1. – CIL. VI, 363

Севера («Imp. caes. L. Septimo Severo Pio Pertinaci Aug. Arabic...») (CIL. VI, 1035). Цей ринок (forum Boarium) розташовувався на південь від старого форуму і спеціалізувався на торгівлі м'ясом і худобою.

Збереглося декілька надмогильних написів, в яких згадуються аргентарії, що працювали на винному ринку. Серед них відзначимо сімейне захоронення родини Кауциліїв, де згадані імена: Публія Кауцилія відпущеника Публія Лісимаха («P. Saucilius P. L. Lysimachus»), Публія Кауцилія Каліппа, відпущеника Євтиха («P. Saucilius Calippi L. Eutichus») і його сина Публія Кауцилія Євтиха («P. Saucilius Eutichus»), Публія Кауцилія Сперата («P. Saucilius Speratus») – всі аргентарії на винному ринку («argentari de foro vinario»), а також Публія Кауцилія Сальвія, відпущеника Ерота – винного банкіра-аукціоніста на винному ринку («P. Saucilius Salvi L. Eros coactor vinarius de foro vinario») (CIL. VI, 9181). В декількох написах згадуються коактори, що розташовувались біля воріт винного ринку (coactor de portu vinario) (CIL. VI, 9189; 9190).

За Августа був побудований ринок на Есквіліні, який називали також ринком Лівії (на честь дружини Августа Лівії Друзіллі – авт.). Лишилися надгробки аргентаріїв есквілінського ринку: вільновідпущеника Гая Кація («C. Cacijs L... argentarius de foro Esquilino...») (CIL. VI, 9179) и Луція Ветті Руфа («L. Vetti Rufi argentari a foro Esquilino») (CIL. VI, 9180). У 59 році на Целії був відкритий Великий м'ясний ринок, на якому також працювали аргентарії. Принаймні, про це свідчить надмогильна плита аргентарію Луцію Кальпурнію Дафну («L. Calpurnio Daphno argentario macelli magni...») (CIL VI, 9183).

Аргентаріїв можна було зустріти не лише на ринках, а й у інших місцях скупчення людей. В одному з написів мова йде про нуммуларія біля цирку Фламінія «Марк Сальвій Секунд вільновідпущеник,

Мал. 2. – CIL. VI, 9713

нуммуларій біля цирку Фламінія» («M. Salvio M. L. Secundo nummulario de circo Flaminio») (CIL. VI, 9713). Ще в одному з написів мова йде про аргентаріїв на Велабрі (argentari de Velabro) (CIL. VI, 9184). Текст цього напису зберігся погано і тому ні про ім'я, ні про соціальний стан цього аргентарія більше нічого невідомо. Звертає увагу надгробок вільновідпущеника Гая Сульпіція Баттара, нуммуларія біля «тверезого Меркурія» (C. Sulpicius C. L. Battara nummularius a Mercurio sobrio...) (CIL. VI, 9714). «Тверезим Меркурієм», вочевидь, називали джерело біля храму Меркурія на Целії. Відомо, що римські торговці намагалися окропити себе і свої товари водою цього джерела, щоб змити гріх шахрайства [2, с. 56]. Звісно, що це місце було дуже привабливим для міняйл, тим більше, що храм Меркурія знаходився недалеко від Великого ринку.

Цікавість викликає текст надгробка, поставленого вільновідпущеником Луцієм Суестилієм Кларом, аргентарієм біля шести олтарів собі і своєму родичу Луцію Суестилію Лету, нуммуларію біля шести олтарів («L. Suestilius L. L. Clarus argentarius ab sex areis sibi et L. Suestilio Laeto nummulario ab sex areis») (CIL. VI, 9178). В коментарі до цього документа, Герман Десау зазначив, що вираз «sex areis» слід читати саме як «шість олтарів», а ніяк не інакше, оскільки термін «area» у даному випадку тлумачиться як «площа перед храмом («чи олтарем храму») [19, с. 790]. Де знаходилося це місце, втім, невідомо.

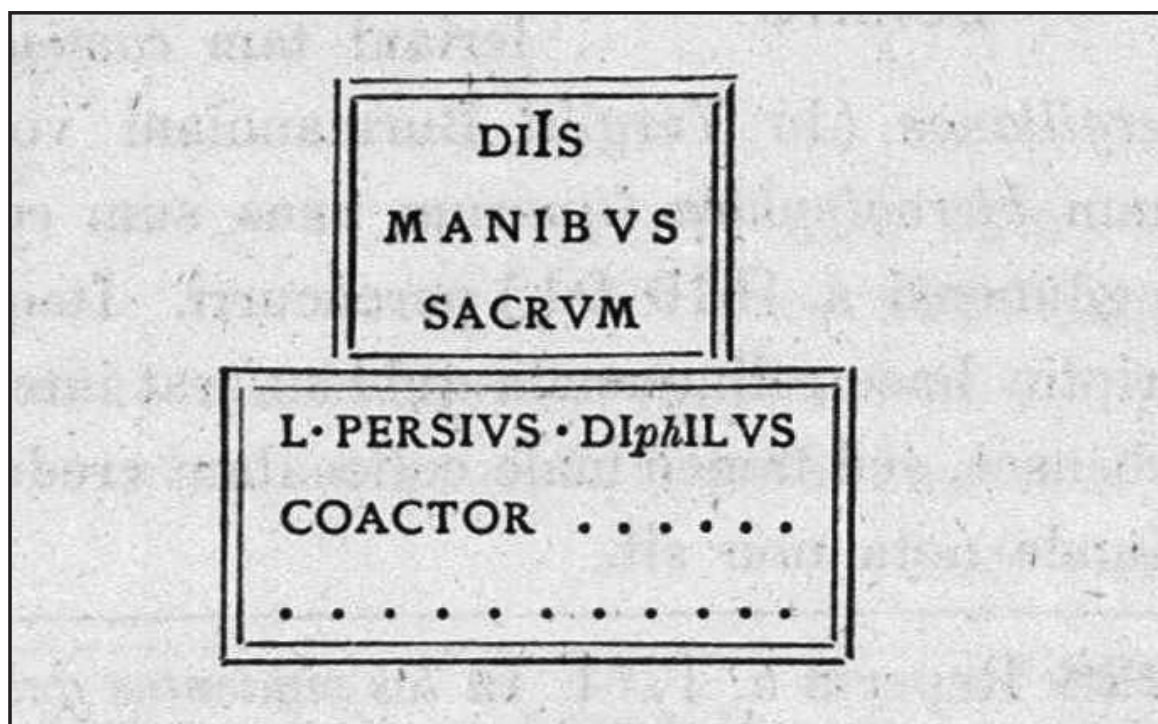
Згадки про аргентаріїв і нуммуларіїв можна знайти і за межами Міста в інших містах Італії. Зокрема, в «Корпусі...» наведений текст

напису на стелі, поставленій у 251 році на честь Геренія Етруска, сина і співправителя імператора Деція, аргентаріями і збирачами податків, а також виноторговцями з Північного моря (Адріатики – авт.) і міста Аримін («Q. Herennio Etrusco Messio Decio... argentarii et exceptores itemq. Negotiantes vini supernat. Et Arimin...») (CIL. VI, 1101). У місті Вейях знайдена надмогильна плита імператорського аргентарія вільновідпущеника Марка Ульпія Марціала («M. Ulpio aug. Lib. Martiali...») (CIL. XI, 3820). Повний текст цього напису був наведений вище. Про аргентарія-коактора («coactor argentarius») йдеться в напису з міста Аквілея в Цизальпійській Галлії (CIL. V, 8212).

Досить цікавий надгробок був знайдений в Остії. Як відомо, це було місто в гирлі Тибру, в якому функціонувала основна гавань, яка приймала вантажі, призначені для Міста. Напис присвячений імператорському вільновідпущенику прокуратору служби аннони (служба, що відповідала за забезпечення Міста хлібом – авт.) Публію Елію. В написі були перераховані посади, які Елій займав за життя і серед них – посада препозита (тобто наглядача – авт.) столів (тобто робочих місць – авт.) нуммуларіїв державної продовольчої служби Остії («P. Aelio Augusti liberto Liberali procuratori annonae Ostiensis... praeposito mensae nummulariae fisci frumentarii Ostiensis») (CIL. XIV, 2045).

Аргентарії, нуммуларії, коактори працювали й за межами Італії, в провінційних містах. Ця їх діяльність знайшла своє відображення і в провінційних надмогильних написах. Зокрема, в одному з них зустрічається ім'я Дідіма, імператорського відпущеника, нуммуларія у провінції Верхня Паннонія («Didimus Aug. lib. ex nummul. provinciae Pannoniae superioris») (CIL. III, 4035). У місті Емерита в Іспанії був знайдений надмогильний пам'ятник, який встановили нуммуларію Луцію Юнію Секунду його брат і раби («L. Iulii Secundi nummularii frater et servus») (CIL. II, 498). Ще в одному з іспанських написів мова йде про коактора Луція Персія Діфіла («L. Persius Diphilus coactor») (CIL. II, 2239).

Як видно з вищенаведених написів, переважна більшість аргентаріїв, рівним чином, як і значна частина нуммуларіїв, були вільновідпущениками. Так, згадувані вище аргентарій Марк Ульпій Марціал (CIL. XI, 3820), коактори Тит Стаберій Секунд (CIL. VI, 1923) і Тит Клавдій Секунд (CIL. VI, 1936), препозит нуммуларіїв в Остії Публій Елій (CIL. XIV, 2045), нуммуларій з Верхньої Паннонії Дідім (CIL. III, 4035) були відпущениками корони. Коактор Публій Фабій Філократ (CIL. VI, 9188), аргентарії Гай Лепід (CIL. VI, 5845), Марк

Мал. 3. – CIL. II, 2239

Канулей (CIL. VI, 363), Гай Каций (CIL. VI, 9179) і Луцій Суестилій Клар (CIL. VI, 9178), нуммуларії Марк Сальвій Секунд (CIL. VI, 9713) і Гай Сульпіцій Баттар (CIL. VI, 9714) були відпущениками приватних осіб. Однак серед міняйл зустрічаються й вільні особи, такі як коактор Тит Клавдій Пріск (CIL. VI, 9187), нуммуларій Луцій Марцій Фортунат (CIL. VI, 9711), аргентарії Гай Суфенас (CIL. VI, 10027), Луцій Кандид (CIL. VI, 9177), Луцій Ветій Руф (CIL. VI, 9180) і Луцій Кальпурній Дафн (CIL VI, 9183). Судячи з того, що в жодному з написів вільних римлян немає ніяких слідів титулатури вершників, всі ці особи належали до плебсу і не мали відношення до вищих станів давньоримського суспільства.

Крім згадок про банкірів в «Корпусі латинських написів» можна знайти й інші цікаві написи, що стосуються кредитних відносин в Римі. Це, у першу чергу надгробки і пам'ятні стели, поставлені в окремих громадах відомим благодійникам. Досить цікавий напис знайдений на території колишньої римської провінції Проконсульська Африка. Прокуратор імператора Марка Аврелія (procuratori Augustorum Imp. Caes. M. Aureli Antonini Augusti Germanici Sarmatici) і житель міста Сікка Венерія (Sicca Veneria) в провінції Проконсульська Африка П. Ліциній Папіріан (P. Licinio Papiriano) залишив у своєму заповіті 1300000 сестерцій громаді міста з тим, щоб громадяни створили

спеціальний фонд, який би надавав позики в іпотеку під 5% річних (*ut ex usuris eius summae quincuncibus*). Прибутки, отримані від кредитної діяльності, повинні були спрямовуватись на допомогу 300 хлопчикам і 200 дівчаткам (*scs pueri et sc puellae*), дітям незаможних громадян міста, які потребували допомоги (CIL. VIII, 1641).

Декілька цікавих написів знайдені в Іспанії. Серед них – пам'ятний знак на честь Гая Корнелія Северина, який поставили нащадки і куратори його майна. Він заповів місту Ебусус 90000 сестерцій, щоб із цієї суми щорічно сплачувати податки римлянам. Залишок у 6000 сестерцій необхідно віддати в лихву з тим, щоб на відсотки влаштовувати ігри з факелами на день народження Северина («*C. Cornelius Severinus h. et curators operis eius. Nis r. p. XC milia numorum legavit ut et eis quodannis tributum Romanis penderetur... Reliqua VI milia fenerarentur et ex usuries ludi ederentur quodannis cum. vas. lum nat. eius V...*») (CIL. II, 3664). В іншому написі йдеться про громадянина міста Картіма в Бетиці Луція Порція Сатурніна з Квірінієвої триби («*L. Porcio Quir. Saturnino*»), який погасив міський борг в 20000 сестерцій («*viginti milia nummum*») (CIL. II, 1957).

Немало написів стосуються кредитної діяльності спеціальних грошових фондів для допомоги сиротам і вільнонародженим дітям незаможних батьків до досягнення ними повноліття (*alimenta*). Загальнодержавний аліментарний фонд був створений за імператора Нерви (96-98 pp.) і функціонував все II і першу половину III ст. [20, с. 22]. Механізм функціонування аліментарного фонду був таким: фонд надавав грошові позики земельним власникам під заставу нерухомості, а відсотки, отримані за позикою, йшли на утримання сиріт і дітей незаможних батьків.

Кредитна діяльність імператорських аліментарних фондів фіксувалася документально. Складалась так звана «*Tabula alimentaria*», за якою певний відсоток, отриманий від наданого в позику капіталу, спрямовувався на утримання незаможних дітей. У такому акті точно і детально визначалися маєтки і землі, призначені для передачі в іпотеку для отримання позики, визначалася вартість іпотек, а також відсоток на позику.

Такі акти часто виконувалися на бронзових дошках. В «Корпусі латинських написів» поміщений текст двох таких таблиць. Перша з них була знайдена у 1747 році біля міста Плаценція на місці давньоримського міста Велейя і отримала назву «*Tabula Veleia*» [20, с. 2]. Всього на бронзовій дошці розміщено 52 іпотеки, укладені з 47 власниками [20, с. 46; 21, с. 369]. Ми наводимо текст декількох

іпотек. «Сульпіція Прісцила через свого відпущеника Сульпіція Субара зареєструвала сільські володіння вартістю в 490000 сестерцій, повинна отримати 38630 і віддати в заставу сальтуси чи маєтки Рубокатій і Соліцело цілком і половину сальтуса Еборелій, розташовані в пагах Доміціо або Амфітребії, округу Велейя, що межують з володіннями Афранія Аптора, Целія Вера і суспільною землею, вартістю в 400000, за 34000, а також сальтус Рубака уст, розташований в пазі Доміціо округу Велейя, що межує з Афранієм Аптором, Сульпіцією Пріскою і суспільною землею, вартістю в 90000 за 4630 сестерцій» («Sulpicia Priscilla per Sulpicium Subarum lib. suum professa est praed. rustica CCCCLXXX accipere debet hs XXXVIII DCXXX n. et obligare salt. sive fund. Rubacotium et Solicelo in solidum et saltum Eboreliam pro parte dimidia qui est in Veleiate pago Domitio sive Ambitrebio adf. Afranio Arthoro et Coelio Vero et pop. quem professa est hs CCCC in XXXIII item saltum Rubacaustos in Veleiate pag. Domitio adf. Afranio Arthoro et Sulpicia Prisca et populo quem professa est hs XC in hs III DCXXX n.») (CIL. XI, I, 1147, п. 9). «Публій Альбій Секунд через Альбія Севера, свого сина, зареєстрував сільські володіння на 151200 сестерцій, повинен отримати 12153 сестерцій і віддати в заставу маєток Юліанум з 8 гончарними майстернями і окремими ділянками, розташованими у пагах Юноніо і Доміціо, що межують з володіннями Мелія Севера, Марка Велейя Фізія Діога і суспільними землями, вартістю в 120000 сестерцій, за 10153 сестерцій, а також маєток або сальтус Бетутіанум у третьому секторі округу Велейя, у пазі Доміція селі Катурніак, що межує з володіннями Антонія Пріска, Гая Антонія і суспільними землями, вартістю в 26200 сестерцій за 2000 сестерцій» («P. Albius Secundus per Albium Severum fil. suum professus praed. rustica hs CLI CC n. accipere debet hs XII CLIII n. et obligare fundum Iulianum cum figlinis et coloniis VIII pagis Iunonio et Domitio adf. Maelio Severo M. Velleio Fisio Dioga et pop. quem professus est hs CXX in hs XCLIII n. item fund. sive Saltum Betutianum p. p. tertia quae est in Veleiate pag. Domitio vico Caturniaco adf. Antonio Prisco et C. Antonio et pop. quem professus est hs XXVI CC n. in hs II n.») (CIL. XI, I, 1147, п. 14). У цьому документі допущена помилка: загальна вартість маєтків повинна була б складати 146200 сестерцій, а в документі зазначена цифра 151200 сестерцій (CIL. XI, I, 1147, с. 223).

Зауважимо, що в документах знак hs означає сестерції. В числах на першому місці стоять тисячі, потім сотні, десятки, одиниці. Тисячі підкреслені ризкою, наприклад XXXIII CCVI – 34206. Іноді тисячі позначені знаком – ∞. Слід зауважити, що в документі, як

це і повинно бути, при означенні тисяч риска розташована зверху. Однак наш текстовий редактор не дає можливості цього зробити. Ми розраховуємо, що ця умовність – підкреслення знизу, а не зверху ніяк не вплине на зміст документа.

Інша табличка («*Tabula Vaebianorum*») була знайдена біля Беневента у 1831 році, а у 1832 році було опубліковано повідомлення про цю знахідку [22, с. 5]. Як і попередній документ, це були договори позики грошей у аліментарного фонду під заставу маєтків, які були укладені у 103 році. Проценти на позику йшли на утримання найбідніших хлопчиків і дівчаток (*pueri puellaeque alimenta accipiant*), але вже не в Цизальпійській Галлії, де була розташована Велейя, а в районі Беневента в Самнії (CIL. IX, 1455). Всього в таблиці мова йде про 82 приватних власників [21, с. 368]. І по цій таблиці наведемо приклад двох заставних листів: «Ліцинія Ліберала маєток Валеріані разом із хутором Фодерна, що межують з володіннями Нератія Марцела оцінені у 27000 сестерцій, (отримав у борг) 2000 сестерцій. (Повинен сплатити) 50 сестерцій» («*Licinio Liberale fund. Valeriani cum casa Foederna adf. Neratio Marcello aest. hs XXVII in hs II (dare debet). hs L*») (CIL. IX, 1455). Сума відсотка вказана за півроку, тому річний відсоток складає 5%. «Марка Септиція Кресцента маєток Веттіані Малий, розташований в пазі Мефлано округу Беневент, що межує з володіннями Требія Ампліата оцінений в 50000 сестерцій, (отримав у борг) 4000 сестерцій, а також маєток Домітіані в пазі Гортікулано, що межує з володіннями Октавія Прокула, оцінений в 50000 сестерцій, (отримав у борг) 2000 сестерцій, разом оцінені в 100000 сестерцій, (отримав у борг) 6000 сестерцій. (Повинен сплатити) 150 сестерцій» («*M. Septicio Crescente fund. Vettiani minor in Benevent. pag. Meflano adf. Trebio Ampliato aest. hs L in hs ∞∞∞∞ item fund. Domitiani pag. Horticulano adf. Octavio Proculo aest. hs L hs ∞∞ f(iunt) hs C in hs VI (dare debet). hs CL*») (CIL. IX, 1455). Як і у попередньому документі, річний відсоток складає 5%.

Аліментарний фонд мав досить розвинуту структуру: центральне управління в Римі, якому підпорядковувалися провінційні управління, а останнім, у свою чергу – окружні. Провінційні і окружні управління фонду очолювали прокуратори і префекти. Роботу благодійних фондів забезпечував також численний технічний персонал, який формувався з державних рабів та відпущеників. В «Корпусі латинських написів» збереглося немало написів, в яких згадані чиновники аліментарного фонду.

У місті Іліпа в Бетиці знайдений напис часів імператора Пертінакса (193 р.), присвячений «Луцію Комінію Віпсанію Салютару, уроженцю Рима, досконалому мужу, начальнику відомства розслідувань імператора Луція Септимія Севера Августа, прокуратору провінції Бетика, прокуратору зі збирання податків і прокуратору провінції Сицилія, прокуратору аліментарного фонду в Апулії, Калабрії, Луканії і Бруттії («L. Cominio Vipsanio Salutari, domo Roma, perfectissimo viro cognitionibus domini nostri imperatoris L. Septimi Severi Pertinacis Augusti proc. prov. Baeticae proc. capiendorum vectigalium et proc. prov. Siciliae, proc. alimentorum per Apuliam Calabriam Lucaniam Bruttios...») (CIL. II, 1085). В іншому написі мова йде про «Квінта Акція Еліана, римського вершника, прокуратора аліментарного фонду в Апулії, Калабрії, Луканії і Бруттії («Q. Axiō Aeliano... equiti Romano procuratori ab alimenta per Apuliam Calabriam Lucaniam Bruttios...»), тобто він займав ту ж саму посаду, що й Луцій Салютар (CIL III, 1456). Посаду прокуратора, але в Транспаданській області, Істрії і Лібурнії займав Гай Аттій Феліціан, досконалий муж (C. Attio Alcimo Feliciano p. v... proc. alimentor(um) per Transpadum Histriam Liburniam...) (CIL. VIII, 822). А в місті Анкіра в Малій Азії знайдений напис, присвячений «Луцію Дідію Маріну, видатному мужу, імператорському прокуратору в Аравії, прокуратору Галатії..., прокуратору аліментарного фонду в Транспаданській області, Істрії і Лібурнії» («L. Didio Marino v(ir) e(gregius), proc. Aug. n. provinc. Arab. Proc. Galatiae... proc. alimentor per Transpadum, Histriam et Liburniam...») (CIL. III, 249).

У написі, знайденому біля Неаполя, мова йде про квестора (тобто скарбника) аліментарного фонду («quaestor sacra pecunia alimentaria») (CIL. IX, 2354). А з напису, знайденого в колонії Курубіс (Curubis) в Африці, дізнаємось про посаду куратора аліментарного фонду («curator alimentorum»), яку займав такий собі Гай Гельвій (C. Helvio) (CIL. VIII, 980).

З наведених написів видно, що вищі чиновники аліментарних фондів були вершниками без титулів, або з титулами «досконалого мужа» («perfectissimo viro») чи «видатного мужа» («vir egregius»). Нижчі службовці були, зазвичай, вільновідпущениками чи представляли плебс.

Таким чином, написи, зібрані в «Корпусі латинських написів», донесли до нас важливу інформацію про місце роботи і спеціалізацію дрібних римських банкірів – аргентаріїв і нуммуларіїв і банкірів-збирачів – коакторів. Вони працювали в Місті на старому форумі, а також на інших форумах і численних ринках міста, були присутні в

інших італійських і провінційних містах. Немало написів стосуються кредитної діяльності спеціальних грошових фондів для допомоги сиротам і вільнонародженим дітям незаможних батьків до досягнення ними повноліття (*alimenta*). Зокрема, це іпотечні договори, викарбувані на бронзових дошках: «*Tabula Veleia*» і «*Tabula Vaebianorum*», а також згадки про службовців аліментарного фонду. Аналіз написів дає нам такі знання про кредитні відносини, які ми більше ніде знайти не зможемо. Тому результати, отримані в даній статті, дають непоганий матеріал, який може бути використаний при подальшому дослідженні кредитних відносин і банківської справи в античному Римі.

Джерела та література: 1. Сайко М. М. Аргентарії, менсарії, нуммуларії... (Банкіри античного Риму і їхні основні операції) / М. М. Сайко // Пит. старод. та середньовіч. історії, археології й етнології. Зб. наук. пр. / Чернівецький нац. ун.-т ім. Ю. Федьковича, кафедра етнолог. антич. і середньовіч. історії. – Чернівці : Видавництво «Зелена Буковина», 2008. – Том 2 (26). – С. 47-59; 2. Сайко М. Н. Банкіри города Рима в античную эпоху (места расположения обменных контор и деловых центров в Городе) / М. Н. Сайко // Клио. Журнал для ученых. СПб. : изд.-во «Полтораки», 2013. – № 6 (78). – С. 51-58; 3. Сайко М. М. Кредит у західних провінціях Риму в епоху пізньої республіки і ранньої імперії (II ст. до н. е. – початок III ст. н. е.) / М. М. Сайко // Пит. старод. та середньовіч. історії, археології й етнології. Зб. наук. праць / Чернівецький нац. ун.-т ім. Ю. Федьковича, каф. етн., антич. та середньовіч. історії. – Чернівці : Видавництво «Прут» 2013. – Том 1 (35). – С. 42-52; 4. Andre Jean. Banking and business in the Roman World. – Translated by Janet Lloyd / Jean Andre. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 176 с.; 5. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Corpus Inscriptionum Latinarum [Online resource]. – Access mode: <http://cil.bbaw.de/dateien/hilfsmittel.html>; 6. Billeter Gustav. Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian / Gustav Billeter – Leipzig, 1898. – 381 s.; 7. Blumner Hugo. Die romischen Privataltertumer / Hugo Blumner. – Munchen : Beck, 1911. – XI + 677 s.; 8. Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL). Vol. I: Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem. – Berolini, 1863. – 649 p.; 9. CIL. Vol. II: Inscriptiones Hispaniae latinae. – Berolini, 1869. – 780 p.; 10. CIL. Vol. III. – Pars I: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. – Berolini, 1873. – 586 p. – Pars II: – Berolini, 1877. – P. 587-1197; 11. CIL. Vol. IV: Inscriptiones parietariae Pompeianae, Herculanaenses, Stabianae. – Berolini, 1871. – 272 p.; 12. CIL. Vol. V. Pars I: Inscriptiones Galliae Cisalpinae latinae. – Berolini, 1872. – 544 p. – Pars II. – Berolini, 1877. – P. 545-1215; 13. CIL. Vol. VI. – Pars I: Inscriptiones urbis Romae latinae. – Berolini, 1876. – 874 p. – Pars II. – Berolini, 1882. – P. 875-1746. – Pars III. – Berolini, 1886. – P. 1747-2458. – Pars IV. – Berolini, 1894. – P. 2459-3001; 14. CIL. Vol. VII: Inscriptiones Britanniae latinae. – Berolini, 1873. – 345 p.; 15. CIL. Vol. VIII. – Pars I: Inscriptiones Africae latinae. – Berolini, 1881. – 714 p. – Pars II. – Berolini, 1881. – P. 715-1141; 16. CIL. Vol. IX: Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni latinae. – Berolini, 1883. – 973 p.; 17. CIL. Vol. X. – Pars I: Inscriptiones Bruttiorvm, Lvcaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae. – Berolini, 1883. – 712 p. – Pars II. – Berolini, 1883. – P. 713-1229; 18. CIL. Vol. XI. – Pars I: Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae, Latinae. – Berolini, 1888. – 594 p. – Pars II. – Berolini, 1901. – P. 595-1224; 19. Dessau Hermanus. Inscriptiones Latinae selectae / Hermanus Dessau. – Vol. II. – Pars II. Berolini : Apud Weidmannos,

1906. – P. 737 – 1040; **20.** Desjardins E. De tabulis alimentariis disputatione historicam facultati litterarum Parisiensi / E. Desjardins. – Parisiis : A. Durand, MDCCCLIV (1854). – 76 + LXVIII p.; **21.** Garnsey Peter. Trajan's Alimenta: Some Problems / Peter Garnsey // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. – Bd. 17. – H. 3 (Jul., 1968). – P. 367-381; **22.** Henzen Wilhelm. Tabula alimentaria Baebianorum: illustravit deque publicis Romanorum alimentis. / Wilhelm Henzen. – Romae, 1845. – 114 p.; **23.** Kraut Wilhelm Theodor. De argentiis et nummulariis commentatio / Wilhelm Theodor Kraut. – Göttingae, 1826. – 136 s.; **24.** Marquardt Joachim. Romische Staatsverwaltung. Zweiter Band: Das Finanzwesen. Zweite Auflage / Joachim Marquardt. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1884. – XVI + 621 s.; **25.** Schmidt Manfred G. Corpus Inscriptionum Latinarum. Translated by Orla Mulholland / Schmidt Manfred G. – Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 2007. – 48 s.; **26.** Schmidt Manfred G. Spiegelbilder römischer Lebenswelt / Schmidt Manfred G. – Berlin, 2003. – 32 s.

УДК 94(369.1)“04/05”

Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

ІТАЛІЙСЬКА КАМΠΑНІЯ АТТИЛИ І ПОЧАТОК ЗАНЕПАДУ “ПРИМАРНОЇ ІМПЕРІЇ” ГУНІВ (III)

У статті, на підставі вивчення корпусу відповідних писемних джерел, представлено розгорнутий аналіз кола питань, пов'язаних з воєнним походом вождя гунів Аттіли у Північну Італію та війною проти Риму. Автор характеризує історичне тло Західної Європи середини V ст., висвітлює передумови, а також послідовно розглядає основні етапи воєнних дій – від початку вторгнення гунського війська на територію Імперії та облоги Аквілеї до його відступу після битви на Каталаунських полях 451 р.

Ключові слова: *номади, західні гунни, Аттіла, Римська імперія, Аецій, понтифік Лев Великий, облога Аквілеї, захоплення Медиолана, Каталаунська битва.*

Ярослав ЯНОВСКИЙ

ИТАЛЬЯНСКАЯ КАМПАНИЯ АТТИЛЫ И НАЧАЛО УПАДКА “ПРИЗРАЧНОЙ ИМПЕРИИ” ГУННОВ (III)

В статье, на основе изучения корпуса соответствующих письменных источников, представлен развернутый анализ круга вопросов, связанных с военным походом вождя гуннов Атиллы в Северную Италию и войной против Рима. Автор дает характеристику исторического фона Западной Европы середины V в., освещает предпосылки, а также последовательно рассматривает основные этапы военных действий – от начала вторжения гуннского войска на территорию Империи и осады Аквилеи до его отступления после битвы на Каталаунских полях 451 г.

Ключевые слова: *номады, западные гунны, Атила, Римская империя, Аеций, понтифик Лев Великий, осада Аквилеи, захват Медиолана, Каталаунская битва.*